

нений, в том числе и в развитии человека. Так, Аристотель изучал уродства человеческого развития, рассматривая влияние подобных отклонений на выживание организма. Но область медицины изучение аномалий не заканчивалось, не менее часто эта проблема возникала в этике, где вопрос о критериях прекрасного, совершенного и того, что таковым не является, проходит через всю систему ее представлений.

Относительный и конкретно-исторический характер представлений о *норме* и языковой *аномалии* отмечался не раз и в истории мировой лингвистической мысли. (Ср. продолжавшуюся веками в среде нормализаторской деятельности древнегреческих «грамматиков» и «риториков» полемику о *правильности имен*, которая, подчиняя себе все другие рассуждения о происхождении языка и об отношении между формой и значением слов, перешла позднее (примерно во II в. до н.э.) в знаменитый, философский в своей основе, спор «аналогистов» и «аномалистов» по поводу существования в языке закономерностей, которых следует придерживаться вследствие установления теоретиками языка единообразных правил, или же «языковой правильностью» считать формы, практически употребительные в разговорном и литературном языке. Первого взгляда придерживались «аналогисты», второго – «аномалисты» [3]).

Вместе с тем представления о «языковой правильности», уходящие корнями в античные теории аномалии и аналогии, имеют принципиальные различия от констатируемой в современных ортологических теориях тесной связи *нормы* с дискретной категорией *варианта*, предполагающего выбор из предоставляемых системой исчислимых единиц, из которых осуществляется селекция. Такая сопряженность варианта с понятием селекции, отбора настолько тесно срослась с идеей нормы [4, 83], что даже отсутствие варианта вписывается в общий ряд нормативных явлений на правах нулевой реализации. Там, где выбора нет, говорят о «реализующей» стороне нормы, там, где он есть, – о «селективной» [5, 563]. Модель этого синонимического мышления, возникшего как результат нормализаторских усилий и углубленного пониманием системы сначала в сосюрловском, а затем в функциональном, «пражском», смысле, и лежит в основе современных представлений о норме, которая описывается через выбор нужного варианта из закрытого списка (обычно две-три возможности), предлагаемого языковой системой [6].

На игре аналогии и аномалии, либо на чистой аналогии строится *риторическое мышление*, которое сегодня, в связи с принципом коммуникативной целесообразности, обнаруживает принципиально другой взгляд на норму вообще и способы ее кодификации в частности. Представления о правилах, нормах общения и его эффективности как критерия оценки результативности взаимодействия, составляя элемент коммуникативной компетенции человека, являются центральными при построении

любой риторической системы. В связи с этим происходит своего рода «риторизация» языковой нормы, когда норма, в связи с установкой риторической программы на убедительность и эффективность взаимодействия в ситуационных, контекстуально обусловленных и слабо типизируемых ситуациях, оправдывается успешностью коммуникации. Именно здесь кроется источник давления на современную норму литературного языка, дрейфующую в сторону риторической нормы. Однако риторическая норма устанавливается путем закрепления и терминологизации прецедентов, а не путем расширения сферы действия пометы «допустимое».

В современной коммуникативистике тезис о «риторизации» норм последовательно обосновывается в исследованиях Г.Г.Хаззагерова и его школы, согласно которым лежащее в основе современного понимания категории «нормы» стилистико-ортологическое мышление не является единственно возможным способом описания нормы. «Риторическое мышление, в отличие от мышления стилистического, предполагает опору на другую категорию. Правда, это мышление, зафиксированное в нормативных риториках и поэтиках, недостаточно отрефлектировано в современной риторике» [6].

Риторическая норма, по самому своему определению обращенная именно к коммуникации, имеет объективно другую природу, связанную с идеей преобразованной формы, и восходит исторически к античной декорум-риторике, или риторике приличий, обучавшей, по словам М.В.Ломоносова, «пристойному» речевому поведению. Из четырех, предложенных Теофрастом и разбираемых Цицероном в трактате «Об ораторе», коммуникативных качеств (достоинств) речи, как *правильность*, *уместность* («приличие», соответствие языкового выражения предмету речи), *ясность* (быстрое и правильное понимание речи) и *красота*, декорум-риторика делала акцент на уместности и чистоте – в ущерб ясности и красоте. Из них с содержанием *нормы* напрямую связана *правильность*, тогда как *уместность* (связана со стилистической нормой), *красота* (связана с эстетической нормой) и *ясность* (связана с риторической нормой) участвуют в обеспечении нормы, мотивируют ее [6]. «Риторическая конвенция устанавливалась наиболее искусственным путем, нуждающимся во внешней регламентации, а жить такая риторика могла только в тепличных условиях придворной культуры. Механизма демократизации, трансляции норм в более широкую среду она не имела» [7, 30-35].

Античная риторика, которая задавала не выбор вариантов языковой единицы, а некий принцип (своего рода «вертикальную норму»), касающийся прежде всего концептуализации языка, играла огромную роль в культивировании языка, особенно до письменной кодификации языковой нормы. Если нормативная описательная грамматика латинского или греческого языков учила замечать части речи, то риторика – фигуры речи. Так, наиболее вострее-

бованной в интерпретации вопроса об аномалии и «другой норме» оказывается заимствованная из античных и средневековых теорий грамматики формула «отклонение от обычного способа выражения» и термин «метаплазм» (в неориторической трактовке – *преобразований формы*), которым могли быть подвергнуты правильные грамматические формы. Под влиянием семиотических идей новая риторическая теория, усваивая представления об оппозициях, вариантах и инвариантах, позволяет существенно расширить контекст понимания языковой нормы путем экстраполяции античных представлений о риторической норме на условия современной реальности. В частности, теоретически возможным становится использование другого способа, кроме как через понятие *вариантности*, описать норму и отклонение от нормы, опираясь на категорию *аномалии*, предполагающую целый континуум «метаплазмов» [8].

В основе грамматического и риторического термина «метаплазм», этимологически восходящего к греческому глаголу *μεταπλασσω* – ‘преобразовать, переделывать, превращать’ [9, 1083], производному от существительного *πλασμα* – ‘вымысел’, ‘лепное изображение’, ‘подделка’ [9, 1322], лежит не идея выбора, а идея трансформации, некоего преобразования, «лепки» речи. Ср. современное толкование термина *метаплазм*: «Обобщенное обозначение разнообразных изменений, претерпеваемых словами, т.е. таких, как протеза, эпентеза, парагога, аферезис, синкопа, апокопа, элизия, стяжение, синерезис, ложное сандхи» [10, 230]. Таким образом, категория *метаплазма* диаметрально противоположна готовому *варианту*, так как представляет собой результат некой «лепной» работы, преобразования, искажения правильной формы, которому может быть подвергнуто слово, в некую новую форму. Так, иконически растягивая гласный в слове *ура!* в целях экспрессии, можно написать и «ура-а», и «ура-а-а», однако это не означает выбор одного из этих вариантов: варианта с растяжением и варианта без растяжения.

Истоки риторического мышления, тесно связанного с античными представлениями об аномалии и аналогии, обнаруживаются и в употреблении риторических фигур и тропов. Этимология термина «троп», восходящего к глаголу ‘поворачивать, направлять’ [9, 1641], нашла отражение в древнем определении, сформулированном александрийским грамматиком Трифоном, автором первого трактата о тропях, где троп именуется *уклонением от кириологии* (или обычной речи). Отношение к норме было заложено, наряду с тропом, и в определении *риторической фигуры*: «Фигура изначально определялась через три аксиомы (фигура соотносима с нормой, фигура есть отклонение от нормы, фигура необходима для «услаждения» слушателя)» [11, 124]. Тропы и фигуры как «уклонение в мысли и выражении от присущей им природы», «изменение выражения от обычного в более сильное на основе какой-нибудь аналогии» [12, 276], «поворот», «пре-

образование» и т.п. не предполагают списка дискретных возможностей, поэтому списки фигур и тропов в античных классификациях носили принципиально открытый характер. Разумеется, предпринимались специальные усилия по исчислению и описанию фигур, однако сам характер этих усилий еще раз подчеркивает различие между поздней (стилистической) и древней (риторической) парадигмами» [6].

Анализируя выстроенную классической риторикой на принципах осознанного и неосознанного триаду «обычное» (кириология) – «метаплазм-варваризм» – «метаплазм-фигура», Г.Г.Хазагеров отмечает далее, что в неориторике *обычная речь* (кириология) стала восприниматься как норма, или «нулевой вариант», «варваризм» – как ошибка, отклонение от нормы, а *фигура* – как интенциональное, сознательное отклонение от нормы, устанавливающее новую норму. Фигуре как аномальной форме обычно соответствовал солецизм (варваризм), фигуре как аналогии соответствовало прецедентное употребление (парадигма) [6]. Таким образом, обращение к античным представлениям о правильности, сыгравшим роль в становлении риторической нормы, опирается на иную парадигму. *Риторическая норма* мыслилась как отклонение (через преобразование) от грамматической нормы и создание новой риторической нормы через закрепление прецедентов таких отклонений на базе риторических текстов и через школу, где закрепление прецедентов состояло в именовании метаплазма (фигуры) и снабжения его примером образцового употребления (парадигмой).

Такое понимание риторики «подверстано» под современную научную парадигму [6] и вполне совпадает с тем, что связано с современным представлением о сознательном отклонении от языковой нормы, проявляющемся в интенциональных и стихийных отклонениях от нормы, языковой игре, паранимической аттракции, контаминации. Ср.: «Противопоставление “норма – антинорма” носит, разумеется, относительный характер. Важнее подчеркнуть, что они предполагают друг друга, и то, что называют отступлением от нормы, столь закономерно, что для языкового механизма является нормативным: это тоже норма, хотя и отрицающая норму в обычном смысле слова. Отсюда и термин антинорма» [13].

Таким образом, гетерогенность национального языка (языковой коммуникации), наличие внешних лингвистических контактов, взаимодействие собственно языковых феноменов с внеязыковыми сущностями и т.п. дают возможность расширить контекст исследования природы самой категории «нормы» и связанных с ней современных научных представлений о плюралистичности норм. Многомерность и разноплановость проблемы нормы «определяются факторами объективно-историческими, культурно-социологическими и собственно-лингвистическими, т.е. внутриязыковыми» [14, 16]. В норме, являющейся одновременно и собственно

языковой, и ярко выраженной социально-исторической категорией, отражаются как непосредственные внутривидовые законы и закономерности языка, так и явления социальной природы. В первую очередь, это касается проявлений онтологических языковых свойств: системности, непрерывности поступательного развития, принципов языковой экономии и аналогизации, закономерностей полевой организации и градуальности языковой системы. Более опосредованно норма коррелирует с социальными феноменами, включающими этикет, социальную престижность, аксиологические и прагматические приоритеты и т.п.

Рассмотренные в статье прагматические возможности интерпретации выделенной античной наукой древней формулы «отклонение от обычного способа выражения» позволяют выявить адекватные способы мотивирования нормы, когда «отклонение – это не то, что противостоит некоей единственной абсолютной норме, а взаимное отношение двух норм. Отклонение – это тоже норма, но только оцениваемая с точки зрения другой нормы» [15, 9]. Описанные тропы и риторические фигуры, образующие традиционную «систему полезных отклонений от нормы», «антинорму» античной и средневековой теории, могут служить доказательством того, что «представление о сознательном отклонении от нормы зародилось на две тысячи лет раньше, чем возникла современная теория нормы и мысль о том, что нарушение нормы создает другую норму, была известна уже во времена Аристотеля. Иное дело, что языковая и риторическая нормы, во-первых, имеют объективно разную природу, во-вторых, исторически связываются с двумя разными подходами. Риторическая норма определялась через «уклонение», «метаплазм» и т.п., что в принципе предполагает наличие континуума возможностей. Языковая норма описывается через выбор варианта из закрытого списка» [6]. Принципиальное отличие риторической нормы от языковой заставляет лингвистов-нормализаторов обратить внимание на позитивные черты самой риторической нормы как средства культивирования языка через прецедентные упо-

требления, но в то же время должно настораживать при выборе стратегии кодификации нормы и проведении языковой политики.

1. Ahlmann E. Das normative Moment im Bedeutungs begriff «Annales Academiae scientiarum fennicae». – Helsinki, 1926, ser. B, t.X.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
3. Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика // Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Под ред. М.Л.Гаспарова. – М.: Наука, 1972. – С.4-73.
4. Крысин Л.П. Современная литературная норма и ее кодификация // Русский язык в школе. – 2002. – №2. – С.82-87.
5. Семенов Н.Н. Норма // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. – С.549-596.
6. Хазагеров Г.Г. Метаплазм и вариант // Седьмые Виноградские чтения «Русский язык в многоаспектном освещении». – М., 2004.
7. Хазагеров Т.Г., Ширина Л.С. Общая риторика. – Ростов-на-Дону, 1999. – 168 с.
8. Хазагеров Г.Г. Диффузия риторических и стилистических норм в современном русском дискурсе. Московский городской педагогический университет. Khazagerov@mtu-net.ru
9. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь: ок. 70 000 слов. – М.: ГИС, 1958. – Т.2. – 1904 с.
10. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
11. Маркасова Е.В. Представления о фигуре речи в русских риториках XVII – начала XVIII века. – Петрозаводск, 2002. – 204 с.
12. Античные теории языка и стиля / Под ред. О.М.Фрейдберг. (собр. текстов со вступит. ст. И.М.Тронского и С.В.Меликовой-Толстой). – 2-е изд. – СПб.: Алетей, 1996. – 368 с.
13. Мурзин Л.Н. Норма. Речевой прием и ошибка с динамической точки зрения // Речевые приемы и ошибки. Типология. Деривация, функционирование: Сб. научн. трудов. – М.: Изд. центр «Академия», 1989.
14. Скворцов Л.И. Норма языковая // Русский язык: Энциклопедия. – М.: Большая российская энциклопедия: Дрофа, 1998. – С.163-165.
15. Борухов Б.Л. Стиль и вертикальная норма // Стилистика как общелингвистическая дисциплина. – Калинин: Калининский университет, 1989. – С.3-12.

Бұл мақалада норманы уәжілеу тәсілдерін айқындау үшін ерте заман ғылымындақ бөле қарастырылғын «қалыпты айтылу тәсілінен аутқу» көне формуласы интерпретациясының прагматикалық мүмкіндігін қарастыруға талпыныс жасалды.

An attempt to discuss the pragmatic possibilities of the formulism «discrepancy with the regular way of expression» interpretation (it was defined even by the ancient science) has been made in order to state the norm motivation ways.

С. Қасымова

САН КОМПОНЕНТТІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Сан атаулары - өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есімдердің көнелігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді. Ал марксизм-ленинизм қағидасы бойынша жалпы сандық ұғым

ның қалыптасуы ақиқат өмірмен байланыстырылды. «Понятие числа и фигуры взяты не откуда – нибудь, а только из действительного мира. Десять пальцев, на которых люди учились считать, т.е. производить первую арифметическую операцию, представляют собой все, что угодно, только не продукт свободного

творчества разума. Чтобы считать, надо иметь не только предметы, подлежащие счету, но обладать уже способностью отвлекаться при рассматривании этих предметов от всех прочих их свойств кроме числа, а это способность есть результат долгого, опирающегося на опыт, исторического развития», - дейді Ф.Энгельс [1,38]. В.В.Виноградов осы қағидаға негізделе отырып, - орыс тіліндегі сан атаулары зат есім мен сын есімнен бөлініп шыққан,-дейді [2]. Түркологтарда да осы пікір кездеседі, Н.А.Баскаков: «Сан есімдер – есімдерден бөлініп шыққан сөз табы, олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіреді», -деген [3,225]. Қазақ тілінде сан есімді зерттеген Ә.Хасенов осы пікірді қуаттай отырып: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қор жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі. Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін марксистік қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілер, мәселен сандық семантикалық есімдер мен сөз тіркестері, түрік тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамалымызды жоққа шығармайды, қайта растайды», - дейді [4,20]

Сан есімдер де - өзіндік сөзжасамдық жүйесі бар сөз табы және сан есімнің сөзжасамдық жүйесі өте ертеден қалыптасқан. Сан есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік сөзжасам элементтері, модельдері, типтері бар. Сан есім сөзжасамында тілде қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдердің біразы қолданылады, бірақ бәрі емес. Мысалға сан есімде семантикалық тәсіл қолданылмайды, синтетикалық тәсіл өте өнімсіз, ал сөзжасамның аналитикалық тәсілі сан есім сөзжасамында негізгі қызмет атқарады.

Қазақ тілінде сандарға негізделген мақал-мәтелдер дені көбінесе сан есімнің барлық семантикалық топтарын қамтиды десек әрине қателеспейміз. Дегенмен көбіне сан есімнің реттік, есептік, жыйнақтық түрлері көптеп кездеседі. Енді соларға мысал келтіре көрсететін болсақ, □ *Мың қайғы бір борышты өтемейді.* □ *Жақсы кісі қырқында толады, жаман кісі қырқында солады.* □ *Екі жүзді пышақтан сақтанба, екі жүзді адамнан сақтан.* □ *Ер бір рет өледі, ез мың рет өледі.* □ *Екі қарбызды жалғыз қолмен көтере алмайсың.* □ *Жүз димкеске бір лепес* т.б. Мақал-мәтелдердегі сан есімдер мағынасы жағынан есептік сан есім. Есептік сандар нақтылы сандық ұғымды білдіреді, нақтылы сандық ұғымдарды атайды. Сан есім сөз табының негізін есептік сандар құрастырады. Олар сан есімнің басқа семантикалық топтарының жасалуына да негіз болады. Сондықтан сан есім құрамында есептік сандар ерекше орын алады, олардың атқаратын қызметі зор.

Тілдегі есептік сандар да құрамын толықтырып, байып отырған, ол басқа тілден сөз қабылдау

жолымен байланысты емес. Қазақ тіліне орыс тілінен енген миллион, миллиард сөздерінен басқа сан атаулары кірмеген. Қалған есептік сандардың бәрі тілдің ішкі мүмкіндігі арқылы жасалған. Сан есім өз құрамын басқа сөз таптары арқылы байытпамайтын болғандықтан, есептік сандар жаңа сандық ұғымдарды атауға өздері негіз болып, ішкі мүмкіндіктері арқылы жаңа сандық атаулар жасалып, толығып отырған.

Есептік сандар жасайтын қосымшалар жүйесі тілде қалыптаспаған сандық атаулар бір санмен екінші санның тіркесі арқылы жасалған. Басқаша айтқанда, тілде есептік сан атауларының аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы қалыптасқан. Сан есім сөзжасамында аналитикалық тәсіл негізгі орын алады дейтін болсақ, ол негізінен есептік санға қатысты.

Есептік сандар ішкі құрылысы жағынан сан алуан. Есептік сандарда көзге түсетін ерекшелік олардағы сандық қатарлар. Сандық қатарлар сандардың белгілі дәрежесіне байланысты. Мысалға бірлік, ондық, жүздік, мыңдық, миллион, миллиардтар сияқты сандық қатарларды көрсетуге болады. Әр сандық қатардың аумағы барған сайын өсіп отырады.

Есептік сандардың әр қатарының аттары - тілде ертеден келе жатқан сандық атаулар. Олардың жасалу ізі бірлі-жарым жағдайда ғана диахрондық аспектіде байқалғаны болмаса, қазір олар негізгі түбір ретінде танылып жүр. Сондықтан есептік сандардың сөзжасамы олармен байланысты емес. Есептік сандардың сөзжасамы екі сандық қатардың арасындағы сандарға қатысты. Ал олар үнемі бір санмен екінші санның тіркесі арқылы жасалады. Осыдан келіп, есептік сандардың сөзжасамы күрделі сандар туғызады. Есептік санның сөзжасамында нақтылы сандардың аты жасалады. Нақтылы санның аты жасалу - тек сандарға ғана ерекшелік. Сан есімнің басқа семантикалық топтарында нақтылы сан атаулары жасалмайды. Сан есімнің семантикалық топтарында үстеме мағына қосылады. Есептік сан есімдер мақал-мәтелдерде жиі кездеседі және сөйлемде әр сөз табының қызметін атқарады. Мәселен: □ *Бір жылға қоян терісінде шыдайды* беретін мағынасы ауыспалы мағынада шыдамдылыққа, төзімділікке тәрбиелеуде және бұл жерде нақты қоян терісін салыстырмалы түрде мысалға келтіріп алу, басқа аң терілеріне қарағанда қоянның терісі өте нәзік, жұқа және тез тозады, күтім талғайды сондықтан қанша қиыншылық, үстемдік болса да әр нәрсеге шыдау керек мағынасында беріледі. □ *Бөспе бір оқпен бес құсты бірден атып түсірер* мағынасы мақтаншақтық, бөспе көп сөзділік. Бұл жерде бір санының сапасын бес санымен күшейтпелі түрде арттырып тұр. Себебі бір оқпен бес құсты бірдей ату мүмкін емес. □ *Алтыс қарсақ ат болмас* – ауыспалы мағынада беретіні жалпы адамның қалыптасқан жаман қасиеттері немесе әдеті, мәселен айталық бір дана адамның орнын он жай адам толтыра алмайды. Яғни мақалда салыстырмалы түрде қарсақ пен ат алынып тұр. Тура мағынада әрине қарсақ саны нешеу болса да, атқа жетпейді. Оны көзбен көлемі

жағынанда суреттеп, салыстыру мақалдың айтар, берер мағынасын күшейтіп тұр. □ *Арсызға алты күн мейрам*- тура мағынада арсыз адамның ештенені ойламай, дайынға ие болып, дәурен өмір сүруі, сондай жат қылықтан аулақ болуға тәрбиелеу мәнісінде берілген. Алты санының алынуы аптаның алты күніне байланысты. □ *Періштенің де бес міні бар* – мағынасы жалпы адамдардың ешқайсы мінсіз болмайды, яғни қандай керемет жақсы адам болса да, оның да бір қателескен, қалт кеткен кезеңдері, мінездері болады. Жалпы қазақта «періште» мифологиялық бейне, тұлға. Ол адамдарды қорғаушы, қолдаушы, еш күнәсіз таза, пәк. Халқымызда осы тұрғыда бата, тілек айтқанда «періштенің құлағына шалынсын» деген ізгі ниет айту бар, сонымен бірге жас нәрестелерді періштелер қорғайды, түсінде періштелер ойнатып, бала содан күледі немесе жылайды деген нанымдар бар. Міне осылардың барлығы періштенің құдіреті мен қасиетін білдіріп, мақалда салыстырмалы түрде құдіреті күшті періштеде де мін болатынын мысалға келтіреді және бұл мақал көбіне адам қателесіп, ағаттық істеп сол ісіне өкініп, налыған кезде жұбаныш ретінде айтылады. □ *Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы* – берер мағынасы ер жігітке әрқашан бірінші кезекте ар, намыс, абырой болу керек. Егер намысы мен ары болмаса ол жігіт түкке тұрғысыз. Бұнда да жүз бен мың күшейтпелі түрде салыстырылып алынған. □ *Болар бала он бесінде бас болар* – адамның талпынысы, жігерлігі мен ынтасы, жітілігін дәріптеу мағынасында берілген. □ *Жалқауға мың сылтау*- тура мағынада жалқау еш нәрсе істемеу үшін небір сылтау табады. Бұл жерде мың сан есімі көптік мағынаны білдіруде алынған. □ *Ердің екі сөйлегені өлгені* – ауыс мағынада, ер жігіт ешқашан айтқанынан таймай, екі етпей орындау керектігін тәрбиелеу мәнісінде, ердің екі сөйлегенін өліммен бірдей қойып айтылған. □ *Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан*- мағынасы отан, туған жер, ел-халық туралы яғни жыл өткен сайын ел, қауым, халық дамып, заман талабына сай өзгеріп, ары қарай жетіліп отырады. □ *Жігіт бір сырлы, сегіз қырлы болсын*- мағынасы тәлім-тәрбие, өнеге. Яғни ер азаматтың бойындағы жақсы мінез-құлық, өнерді дәріптеп, тәрбиелеу мағынасында. □ *Білгенің бір тоғыз, білмегенің тоқсан тоғыз* – берер мағынасы ғылым, өнер, білім туралы яғни бір нәрсені білдім деп шектелмей жан-жақты ары қарай іздену, оқып-тоқуға тәрбиелеу мағынасында. Бұл жерде күрделі сан есімдер бір мен тоқсан тоғыз күшейпелі салыстырмалы түрде және екеуінің қосындысы жүзді құрайтынымен яғни білгенің мен білмегенінді оқып-тоқысаң толыққанды жүз пайызға жету мәнінде айтылған. □ *Бес саусақ бірдей емес*- тура мағынады алатын болсақ, әрине бес саусақ әр түрлі бірі үлкен, бірі кіші көлемі жағынанда бірі жуан, бірі жіңішке сондықтан бұл мақал ауыспалы мағынада салыстырмалы түрде қоғамда, жанұяда болсын адамдар әртүрлі. Бірінің мінезі жақсы болса, екінші қатал, қайрымсыз, жауапсыз т.б.

Сан есімнің синтетикалық сөзжасам жүйесіне жататын қосымшаға -ыншы, -інші, -нші жұрнағы жатады. Бұл жұрнақ есептік сан есімнен реттік сан есім жасайды, дара, күрделі есептік сан есімдердің қайсысынан да реттік сан есім осы жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы: □ *Бірінші байлық - денсаулық, екінші байлық - ақ жаулық, үшінші байлық - он саулық* - тура мағынада адамға ең бірінші зор денсаулық қажет, себебі денің сау болса бар нәрсеге қол жеткізуге болады. Байлықта, оқуда, табыста денсаулықтың арқасында. Яғни денсаулығың жоқ болса, сен оны ешқашан сатып ала алмайсың, ол сатылмайды. Екінші жалпы адамзаттың дүниеге келіп, өмір сүруі ақ жаулықты асыл анаға байланысты яғни сүйген жар, ұрпақ сүю. Сол себепті екінші байлық ауыс мағынада беріліп отырған ақ жаулық. Үшінші осылардың барлығы болса, яғни зор денсаулық, ана, жар, жолдас үшінші байлық материалдық жағдай – дүние, мал т.б. болады. □ *Бірі аспан дейді, екіншісі арқан дейді* – мағынасы бірліктің жоқтығы, бір ауыздылыққа, ынтымақ-бірлікке тәрбиелеуде қолданылады. □ *Бірінші әйел – шекер, екінші әйел – бекер*- тура мағынада отбасы, жанұядағы қарым-қатынас бір-біріне деген адалдық, сыйластық, түсіністік, әдептілікті дәріптеу, тәрбиелеу мағынасында. □ *Еңбек - адамның екінші анасы*- мағынасы еңбекке баулу, еңбектің адам өміріндегі маңызы.

Реттік сан есімнің -ншы, -ыншы жұрнағы көне замандардан келе жатыр. Академик А.Н. Кононов көне түркі жазба ескерткіштер тілінде реттік сан есімнің үш түрлі қосымша арқылы жасалғанын көрсетеді: 1) -нч (тоқузунч); 2) -нті (-екінті -екінші); 3) -кі (ілкі-бірінші) [5] -нті, -нч, -ынч, -інч аффикстері арқылы реттік сан есімдердің жасалуын Ф.Айдаров та көрсеткен [6]. Қазақ тілінде осы аффикстердің біреуі (-ншы, -нші, -ыншы, -інші) ғана сақталған. Реттік сан есімнің бұл жұрнағы басқа түркі тілдерінде де сақталған және өте актив, өнімді. Академик А.Н.Кононов көрсеткен жұрнақтардың соңғы екеуі біздің тілімізде реттік сан есімнің қосымшасы ретінде қызмет атқармайды. Ал ол келтірілген ілкі сөзі біздің қазіргі тілімізде бар, ол алғашқы, бастапқы мағыналарында қолданылады. Керісінше алғашқы, әдепкі, бастапқы сөздерінің де бірінші деген мағынада қолданылуы бар. Бұл, әрине, осы сөздердегі -кі,-қы қосымшаларының байланысын көрсете алатын сияқты.

Реттік сан есімдер заттың нақтылы сандық мөлшерін емес, заттың реттік санын, тәртібін білдіреді. Мысалы: □ *Екі уыс алтын берсең, үшіншісің қоса сұра*- мағынасы сұрамшақтық, қанағатсыздық. Халқымызда осы мағыналас □ Кедейге жымисаң, жыртығына жамау сұрар деген мақал-мәтел бар. □ *Екі әйелдің басы қосылса, үшінші әйелдің соры* мағынасы әйелдер арасындағы әңгіме өсек.

□ *Біреу* әзіл айтса, сен әділ айт. □ *Бір* адам машақатпен мал жияды, *біреу* оны олжалап, шалжияды деген мақалдардағы сан есімдер мағынасы жағынан жинақтық сан есімге жатады.